

BAKK MIKLÓS

A NEMZET A 21. SZÁZADBAN*

Számos, közismertnek tekinthető ok van arra nézve, hogy elgondolkodjunk a nemzeti létmód 21. századi kihívásairól – ezek forrása az, hogy e századot, melyet a globalizáció korának tekintünk, egyben a „nemzetek alkonyának” is neveztük olykor.

Olyan válságjelenségekről van szó, amelyekből sokan azt a következtetést vonják le, hogy a nemzet – mint egyszerre politikai és kulturális közösségi létforma – megszűnőben van. Az alábbiakban ennek a jósátnak néhány érvét veszem szemügyre. Ezek az érvek egyaránt származnak teoretikus előfeltételekből, valamint a folyamatok megfigyeléséből, és a továbbiakban ezekkel szemben hozok fel néhány ellenérvet. Természetesen a történelemben nincsenek örök kategóriák, azaz nincsenek *örökéletűnek* nevezhető történelmi együttélési formák, intézmények. Ekként a nemzetet sem logikus örökéletű közösségformának tekinteni; az egyes nemzeteket pedig különösképpen nem. Viszont úgy vélem, jelentős érvek szólnak amellett, hogy a nemzeti létmód a 21. században is meghatározó marad, miközben – természetesen – tartalmában és akár formájában is jelentősen eltérhet attól, ami a 19. században kialakult.

Az alábbiakban három ilyen érvet tekintek át.

Első érv: a nemzet behelyettesíthetlensége

Elgondolható-e a modern világban olyan politikai közösségi létmód, amelyben nincsenek nemzetek? Nem igazán.

Az szinte közhely, hogy demokratikus államok nemzetek nélkül elképzelhetetlenek. De ennél többről van szó.

A történelem menetének egyik meghatározó bizonyossága: *az államok létezése*. Ezt a tényt csak válságos korszakok gondolati konstrukciói próbálták

* Előadásként elhangzott a Kisebbségért – Pro Minoritate Alapítvány által adományozott Lőrincz Csaba-díj odaítélése alkalmával Budapesten, a Magyarország Házában, 2017. június 16-án. A jelen szöveg az előadás szerkesztett és jegyzetekkel kiegészített változata.

meg felülírni. A 14. században Dante töprengett a világállam gondolatán,¹ de ez csak jámbor eszmei válasz volt az északolasz városállamok torzsalkodására. Kant 1795-ös, *Örök béke* című filozófiai tanulmányában² úgy vélekedett, hogy a hadseregek feloszlata és az államok önkéntes és kölcsönös lemondása szuverenitásuk jelentős részéről lenne a legfontosabb lépés a világkormány felé. Ez volt a világkormány modern eszméjének vagy tervének első megfogalmazása.

Nagyon érdekes, hogy innen kezdve ez az eszme igazából csak kiváló fantáziájú írók műveiben élt tovább, illetve bukkant fel időnként: Herbert George Wellsnél, majd Aldous Huxleynál. De még őket megelőzve a mi Jókai Mórunk is értekezett a világállamról *A jövő század regénye* című tudományos-fantasztikus regényében (1892–1894), sőt Jókai az Interparlamentáris Unió (IPU) magyar nemzeti csoportjának elnökeként is sugallta ezt a gondolatot az IPU 1895-ös brüsszeli ülésén.

1989-ben Francis Fukuyama *A történelem vége?* című híres esszéjében³ azt írja, hogy a kommunista világrend bukása után a liberális demokráciák uralják majd a világot, az ideológiák közötti harc véget ér, a történelem tehát egy ideálisabb, háború és nagy konfliktusoktól mentes korszakába ér. Bár Fukuyama nem beszélt világkormányról, utópiája egész közel került ahhoz. Ezt a szekuláris utópiát azonban hamar megcáfolták a nemzetközi folyamatok, amelyek inkább Fukuyama bírálójának, Samuel Huntingtonnak adtak igazat.⁴

Látható tehát, hogy a világállam, a világkormány gondolata mindig is utópikus képzet maradt az államok valósága mellett, amely ugyan konfliktusos valóság, de az egyetlenné tűnik, amely a nemzetközi élet kaotikus valóságában időlegesen egyensúlyi állapotokat tud létrehozni. Érdemes itt megidézni Claude Lévi-Strausst is, aki egyik híres tanulmányában az emberiség biológiai és kulturális túlélését a folyamatos egyensúlytalanság állapotával hozza

¹ ALIGHIERI, Dante: *De Monarhia* (1371). Magyarul legutóbb: ALIGHIERI, Dante: *Az egyeduralom*, ford. SALLAY Géza, Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.

² KANT, Immanuel: *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, Friedrich Nicolovius (Königsberg 1795). Magyarul újabban L.: KANT, Immanuel: *Az örök béke*, ford. BABITS Mihály, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.

³ FUKUYAMA, Francis: *The End of History?*, *The National Interest*, Summer 1989. Magyarul a tanulmány kiegészített változata könyv formátumban jelent meg: FUKUYAMA, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*, ford. SOMOGYI Pál László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. Legutóbbi magyar nyelvű megjelenés: FUKUYAMA, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*, ford. SOMOGYI Pál László, utószó ÁBRAHÁM Zoltán, jegyz. M. NAGY Miklós, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

⁴ Vö. HUNTINGTON, Samuel P.: *The Clash of Civilizations?*, *Foreign Affairs*, Summer 1993, 22–49. p., <<https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations>> (letöltve: 2017. 08. 13.). Magyarul: HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, ford. GÁZSITY Mila – GECSÉNYI Györgyi – PUSZTA Dóra, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

kapcsolatba.⁵ Nos, a *világtársadalom* szintjén az államok bizonyulnak azoknak a szereplőknek, amelyek a kikerülhetetlen egyensúlytalanság-állapotokban az egyensúly időleges megteremtésére képesek. Mind befelé, saját társadalmuk felé, mind kifelé, a nemzetközi rend felé.

Ha viszont az államok az emberiség életének sutba nem vágható valóságai, akkor ebből máris következik egyképpen, hogy a nemzetek is azok.

Természetesen: állam és nemzet nem azonosak. Azonban szimbiózisuk oly mértékű, hogy egymástól függetlenül sohasem vizsgálhatóak.

Mi több, a modern kor épp azzal debütált, hogy ezt az erős szimbiózist megteremtette. A modern viszonyok bonyolultsága ugyanis újfajta kormányzást követelt, amelyben a kormányzók és a kormányzottak közötti konszenzuális viszony egyre fontosabbá vált. Az egyetértés fenntartásához a hatalom időnkénti újraelosztása volt szükséges, sőt ennek az újraosztásnak az intézményesítése lett a fő kérdés. Márpedig ez csak az azonos értékekkel és attitűdökkel rendelkezők között lehetett tartósan lehetséges: mindenkinek éreznie kellett – kormányzóknak és kormányzottaknak –, hogy mindez valamilyen *közös jó* érdekében történik.

Nos, ennek a *közösnek a belátása és beláttatása* a nemzeti létezés megalapozója: van közös teendőnk a jelenben, s ez abból fakad, hogy közös volt a múltunk, és a jövőnek is közösnek kell lennie.

Második érv: a nemzeti képzelet folyamatossága

A nemrégiben elhunyt Benedict Anderson híressé vált, 1983-as megjelenésű könyvében, melynek címe *Elképzelt közösségek*, azt fejt ki, hogy a modern nemzeteszmé lényegében a kapitalizmussal egyszerre alakult ki, de okai csak részben voltak gazdasági (piaci) természetűek.⁶

A meghatározó ok a népnyelv betörése volt a nyilvánosságba. Ehhez a nyomtatott sajtóra volt szükség, az írni-olvasni tudás elterjedésére, amely – mondja Anderson – megteremtette a „horizontális-szekuláris, keresztidejű közösségek” megszületésének a lehetőségét. A nemzet – ilyen *keresztidejű közösség*. Vagyis tagjai, habár konkrétan nem ismerik egymást, mégis, a kommunikatív elképzelhetőség nyomán, egymást eleve egyazon közösség tagjainak tekintik. Ennek az alapja nem csupán az, amit a köznapi beszélgetések szintjén is el szokunk mondani – vagyis a közös nyelv, a közös hagyó-

⁵ LÉVI-STRAUSS, Claude: *Race and History*, UNESCO, Paris, 1952. Magyarul: LÉVI-STRAUSS, Claude: *Faj és történelem*, ford. BOJTÁR Péter, Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

⁶ ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso Editions and NLB, London, 1983. Magyarul: ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2006.

mányok és szokások stb. –, hanem az is, hogy ennek az együvértartozásnak a nemzet tagjai egyidejűleg, ismeretlenül is „egymás láttára” tanúbizonyosságát tudják adni (a nyilvános ünnepek, emlékezések alkalmával), illetve hogy van lehetőségük közösen töprengeni és vitatkozni erről az összetartozásról a nyilvánosság által megteremtett virtuális közös gondolkodásban. Ez utóbbi ma banálisnak tűnik, de nem minden társadalomban és minden korban volt adott az, ami a polgári társadalomban természetes lehetőséggé alakult.

Az, hogy az olvasni tudó polgárok a reggeli kávé vagy tea mellett, mikor belenéztek az aznapi sajtóba, kaptak egy kis szintézist arról, hogy milyen aznapi eseményekkel és gondokkal néz szembe közösségük, nem csupán a közös feladatok egy (nyitott) katalógusát jelentette. A nyilvánosság egyúttal közös elkötelezettséget is teremtett, hiszen nem csupán tájékoztatta a polgárokat, hogy melyek az éppen megoldandó *közös gondok*, hanem biztosította is őket arról, hogy amiről éppen gondolkodnak, és amit éppen fontosnak tartanak, az ugyanabban az időpontban mások számára is fontos és elkötelező feladat, tehát egymásraultaltságot is maga után von. Nos, a gondolkodásnak ezt a láthatatlan szinkronitását, egyidejűségét nevezte Anderson *keresztidejű közösségnek*. Ez egyszerre jelentett kötöttséget és szabadságot. A nemzeti létmód, amint Zombory Máté írja találóan a 2011-ben megjelent könyvében,⁷ egyfajta *képzelti laboratórium*, amelyen belül a nemzet tagjai látszólag szabad ötleteikkel értelmezik újra és teszik otthonossá a maguk számára a nemzeti közösségben való létezés feladatait, gondjait – ez a hovatartozás elpolitizálását jelenti –, de mindeközben fenntartják az identitás *normalizációját*, az összetartozás kanonizálása iránti igényt is.

Anderson könyvének a címe: *Imagined Communities*. A cím magyar fordítása talán még az eredetinel is jobban visszadja Anderson értelmezését: az *imagined* angol szó ugyanis egyaránt fordítható *képzeltnek* és *elképzeltnek*. Az igekötős forma, az *elképzelt* azonban jobban kifejezi azt, amit Anderson mondani akart: a nemzeti identitás a közös képzelet működésének a folyamatosságában és a folyamatosság fenntartásában rejlik.

A nemzet tehát nem csupán abban a kulturális képességben áll, hogy sok ember egyazon nyelvi-kulturális közösség tagjának tudja képzelni magát, hanem jelenti azon képességek és körülmények sokaságát is, hogy ez az *elképzelés* hosszú távon fenntartható és fennmarad.

A képzelet fenntartásának intézményesítését a politológusok és antropológusok *nemzetiesítésnek* nevezik, és ennek kapcsán állandóan felmerül, hogy e képzelet kimunkálása inkább eszmei-ideológiai erőfeszítés és mobilizáció, és nem teljes *indoktrinációja* a társadalomnak, azaz a nemzeti identitás *társas-*

⁷ ZOMBORY Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, L'Harmattan, Budapest, 2011.

dalmi szétterjesztése sohasem teljes. Újabban történészek és szociológusok is vizsgálják a *nemzeti közömbösséget* mint olyan csoportok sajátját, amelyeket nem ért el a nemzetiesítés, vagy mint amelyek versengő nemzetiesítések keresztüztüzebe kerültek (mint például a csángók vagy a sziléziaiak), és amelyek e helyzetre látszólag valamilyen sajátos regionális vagy vallási identitásépítéssel válaszoltak, azonban e csoportok olykor számosságuk ellenére is passzív szereplői a nagy tömegpolitikai folyamatoknak. Létezésük nem a nemzetnélküli világot mint alternatív valóságot, egy ilyen valóság felépítésének a lehetőségét igazolja, hanem a nemzetiesítés dinamizmusát, folyamatosságának azt a forrását, hogy mindig van megfogalmazható célja.

Milyen kihívás éri most, a 21. század elején a nemzetet?

Nos, a kihívások – ha úgy tetszik: „a veszélyek” – abból fakadnak, hogy elkezdődött egy másfajta *keresztidejű közösség* létrehozása. Ezt a globalizáció számlájára írhatjuk, és olyan közösségek megteremtését jelenti, amelyek nem családokban, lakóközösségekben, kistájokban és egyéb primordiális életközösségekben gyökereznek, hanem nagy hálózatokban telepsznek meg, amelyek valamilyen univerzalitás-élményt és egyetemesség-ígéretet közvetítenek a tagjaik felé.

Természetesen nem minden globalizáltnak tűnő közösség egyben elsődleges is „hálózatokban élő” közösség. Parag Khanna *Konnektográfia* című 2016-os művében a világvárosokat a „keveredett globális civilizációk inkubátorainak” nevezte.⁸ Ebben a hatalmas keveredésben eltűnik a klasszikus nemzetiesítésben elsődlegesnek tekintett etnicitás, és fontos a folyamatos és instrumentalizált hálózatépítés, azonban mégis fennmarad és meghatározó marad az elsődleges életközösségi tényező is. Fennmarad a „városi tájak” és legendáriumok identitásképző szerepe, amely viszont a nemzetiesítés funkcionálisan új formája is lehet.

Viszont úgy hiszem, hogy a 21. századi nemzetet az az újfajta közösségképződés, amelyet a hely és életközösség nélküli, csupán célracionális és eszmei közösséget fenntartó hálózatiság működtet, nem tudja felszámolni.

Harmadik érv: a nemzeti létmód természetessége

A nemzetek születésével és létmódjával foglalkozó irodalomban uralkodó az az álláspont, hogy a nemzet *konstruált közösség*.

Hogy mi „konstruálja”, abban megoszlanak a vélemények, de a konstruáló tényezők listája nagyjából a következő: 1) az *állam*; 2) a *piacok*, a *kapitalizmus*

⁸ KHANNA, Parag: *Connectography. Mapping the Future of Global Civilization*, Random House, New York, 2016. Magyarul: KHANNA, Parag: *Konnektográfia. A globális civilizációk jövőjének feltérképezése*, ford. PALIK Júlia, HVG Könyvek, Budapest, 2017.

(ahogy ezt Ernest Gellner elmélete leírja⁹); 3) az *elitek*, amint azt a legtöbb modernista nacionalizmuselmélet állítja, de még azon elméletek is, amelyek a nemzetek eredetét a középkori előzményekre vezetik vissza (mint Anthony Smith¹⁰ vagy Liah Greenfeld¹¹); 4) a *nyilvánosság* (ahogy ezt Benedict Andersonnál láttuk).

Mindez történeti-szociológiai nézőpontból teljesen megalapozott lehet, mégis e konstruktivista megközelítésnek van egy ideológiai következménye, amelyet szintén a nemzetet ért kihívásként, a nemzeti létmód megkérdőjelezéseként kell látnunk.

A *konstruktivista felfogás* ugyanis lehetővé tesz egy *leleplező attitűdöt*, amely szerint amennyiben a nemzet egy konstruált közösség, akkor *dekonstruálható* is.

Vagyis ha a nemzetet – úgymond – létrehozzák, akkor az mesterkélt közösség, amely fölött megállapítható idejének lejátsága is.

A nemzet megszüntethető, következésképpen – értalmas, illetve korlátozó artefactumként – megszüntetendő is. Ez ma egy jellemző liberális álláspont.

Csakhogy hiába szüntelen társadalmi konstruálódás a nemzet – amelynek értelmet az egyes emberek adnak –, ha a gyakorlatban, a mindennapi életben mégis képes „időtlenként és természetes létezőként működni” (amint Zombory Máté írja fentebb már idézett művében).

Úgy vélem, a nemzeti létmódnak ez az óriási előnye is megvan a fennebb említett globalizált *keresztidejű közösségekkel* szemben: a globalizáció fenn tud tartani hálózatokat, ideológiát, együttműködéseket – célokat is ki tud jelölni –, azonban nem tudja biztosítani a „mindennapi természetes létezés” *élményét és horizontját* úgy, ahogy azt a nemzetben létezés biztosítja.

A nemzetnek tehát, bár tágas modern közösség, megvan ez az óriási előnye a globalizáció tereivel/hálózataival szemben, hogy *természetességé*, vagyis magától adódóvá, közvetlenül felfoghatóvá tudja tenni az együttélést.

Az előbbieken három érvet fejtettem ki annak alátámasztására, hogy a 21. század nem a „nemzetek alkonya”. Viszont az érvek számomra azt is

⁹ GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca (New York), 1983. Magyarul: GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*, ford. SISÁK Gábor, Napvilág Kiadó, Budapest, 1983.

¹⁰ Többek között L.: SMITH, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, 1986. Magyarul: SMITH, Anthony: *A nemzetek eredete*, ford. KESZEI András, In: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 204–229. p.

¹¹ GREENFELD, Liah: *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, 1992; Uő.: *The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth*, Harvard University Press, 2001; Uő.: *Nationalism and the Mind. Essays on Modern Culture*, Oneworld, Oxford, 2006.

tartalmazzák, hogy a nemzeti létmód fennmaradása jelentős változásokon megy majd át, főleg a *közösség elképzelésének* módját, a nemzetiesítés eszközeit tekintve. Olyan átalakulásról van szó, amely lényegében a nemzeti létmód globális civilizációhoz való alkalmazkodását jelenti. És ez olykor drámai fordulópontként megélt változásokat is hoz.